
**rasprave,
studije
i
članci**

Ante ŠKEGRO

NARONITANSKA BISKUPIJA *(Ecclesia Naronitana)*

Apstrakt

Naronitanska kršćanska općina, odnosno dijeceza (*Ecclesia Naronitana*), najzaslužnija je za kristijanizaciju pučanstva dubljeg zaleđa središnjeg dijela istočnog Jadrana. Vjerovjesnici su joj kršćanstvo tim prostorima pronosili od najstarijih vremena, prvenstveno komunikacijama koje su Naronu povezivale sa Salonom, odnosno dolinama Neretve i njezinih pritoka Trebižata i Bregave. I sv. Venancij, koji je između 257. i 260. god. svoj život položio negdje među Delmatima (*inter Dalmatas*), na svoje je misionarske pohode kretao s naronitanskog područja. Naronitanska biskupija je utemeljena prije spomena njezinog jedinog poznatog biskupa Marcela (*Marcellus episcopus Ecclesiae Naronitanae*). Ranokršćanske bazilike iz dubljeg zaleđa Narone građene su i dekorirane po uzoru na njezine crkve. Sudeći i po tome opravdano je pretpostaviti da su pod jurisdikcijom naronitanskog biskupa bili prostori koji gravitiraju Naroni odnosno neretvanskom bazenu. Otoci Mljet, Korčula i Lastovo, poluotok Pelješac te Makarsko primorje bili su u sastavu Epidaurске (*Ecclesia Epitauritana*) i Salonitanske (*Ecclesia Salonitana*) a od 533. god. i Mukurske biskupije (*Ecclesia Muccuritana*). Vrhovnu crkvenu vlast u Dalmaciji, barem od 6. st., imao je salonitanski (nad)biskup. Sakralni objekti, prvenstveno crkve, iz dubljeg naronitanskog zaleđa koji su se u izvornoj funkciji održali i tijekom srednjeg vijeka svjedoče o neugaslosti pojedinih segmenata naronitanskog kršćanstva i poslije propasti Narone.

Ključne riječi: Rimska provincija Dalmacija, rano kršćanstvo, Naronitanska biskupija (*Ecclesia Naronitana*)

Uvod

Za kristijanizaciju pučanstva u dubljem zaleđu središnjeg dijela istočnog Jadrana od Naronitanske je zaslužnija samo Salonitanska biskupija, čiji se korijeni mogu tražiti još u apostolskim vremenima.¹ Ako je suditi po aktima crkvenih sabora koji su se 530. i 533. god. održali u Saloni² pod predsjedanjem salonitanskog nadbiskupa Honorija Mlađeg (528.-547.),³ salonitanskoj crkvi pripada vodeća uloga i u institucionalizaciji kršćanstva u Dalmaciji. Vjerovjesnici naronitanske crkve u prvom su redu bili usmjereni na kristijanizaciju pučanstva s prostora prometno, gospodarski i kulturno upućenih na Naronu odnosno na neretvanski bazen. Preživjeli naronitanski kler s kršćanskim pukom, kao i onaj sarsenterski (*Ecclesia Sarsenterensis*),⁴ najzaslužniji je i za kristijanizaciju potonjega slavensko-hrvatskog življa s tih istih prostora.

Pregled dosadašnjih istraživanja

Naronitanska biskupija kao takva bila je predmetom samo jedne rasprave, koja se tek manjim svojim dijelom odnosi na nju samu odnosno na jurisdikciju njezinoga biskupa. Autor joj dolazi do zaključka da je, do osnutka Mukurske biskupije 533. god.,⁵ obuhvaćala nekadašnji naronitanski ager (ljubuški kraj do Klobuka, mostarsko i čapljinsko područje, poluotok Pelješac, otoci Mljet, Korčula i Lastovo), područje municipijâ *Novae* (imotski kraj) i *Dilluntum* (stolačko područje) te Makarsko primorje.⁶ Granicu između Naronitanske i Salonitanske biskupije, prije uspostave Mukurske, stavlja na područje Makarske a između Epidaurske i Naronitanske južno od Pelješca.⁷ U Naroni nalazi tri bazilike, ne isključujući mogućnost postojanja još jedne.⁸

¹ Ad Rom. 15, 19-21: *Ita ut ab Hierusalem, per circuitum usque ad Illyricum repleuerim euangelium Christi. Sic autem hoc praedicaui euangelium, non ubi nominatus est Christus, ne super alienum fundamentum aedificarem: sed sicut scriptum est: Quibus non est adnuntiatum, de eo uidebunt: et qui non audierunt, intellegent.* Ad Timoth. II, 4, 10: *Festina uenire ad me cito. Demas enim me dereliquit, diligens hoc saeculum, et abiit Thessalonicam: Crescens in Galliam, Titus in Dalmatiam.* Usp. CAMBI 1976., 239-240; KOVAČIĆ 2008., pass.

² DODIG, ŠKEGRO 2008., 9-23.

³ O ovom biskupu: KUNTIĆ-MAKVIĆ 1998., 997-1002.

⁴ PULJIĆ, ŠKEGRO 2006a, 7-50; ISTI, 2006b, 219-241.

⁵ O ovoj biskupiji: ŠKEGRO 2008a, 9-26; ISTI, 2008b, 291-303.

⁶ VUČIĆ 2005a, 159, 163, 167.

⁷ VUČIĆ, Antička Naron /www.vid.hr/narona.htm (2. 4. 2009).

⁸ VUČIĆ 1998., 102-105; ISTI, 2003., 202.

Na Naronitansku se biskupiju osvrtao i Nenad Cambi u svojim raspravama o ranokršćanskoj arheologiji na istočnom Jadranu⁹ i kasnoantičkoj naronitanskoj arhitekturi.¹⁰ Granicu s Epidaurskom stavio je južno od Pelješca, sa Salonitanskom do osnutka Mukurske biskupije kod Makarske a prema sjeveru do bazilike u Cimu (Mostar).¹¹ Branka Migotti je pretpostavila da je granica između Salonitanske i Naronitanske biskupije (prije uspostave Mukurske) bila na rijeci Cetini.¹² Uz Salonitansku, Jadersku i Epidaursku, Naronitansku biskupiju Cambi smatra najvažnijom istočnojadranskom dijecezom s presudnim utjecajem na čitavu regiju a posebice na kontinentalno zaleđe, dok Salonitanskoj pripisuje vodeću ulogu u primorju.¹³ Pretpostavio je da je u Naroni postojalo više ranokršćanskih objekata,¹⁴ među kojima i tri bazilike,¹⁵ čiji je tip (jednobrodna građevina s apsidom i prostorijama prizidanim uz njezine lateralne zidove) presudno utjecao na crkvenu arhitekturu u regiji¹⁶ a posebice u njezinu dubljem zaleđu,¹⁷ u primorskom pojasu, na Lučnjaku,¹⁸ Gubavcu¹⁹ i Sutvari u Pelješkom kanalu,²⁰ na Ublima - otok Lastovo²¹ te na monaški kompleks na otoku Majsanu također u Pelješkom kanalu.²² U sastav Naronitanske biskupije uključio je i sjeverozapadni Mljet,²³ ne isključivši ni baziliku iz Zmijavaca (Imotski).²⁴ Oslanjajući se na akta salonitanskih crkvenih sabora iz 530. i 533. god., nekadašnji kolonijalni status (*Colonia Iulia Narona*) te činjenicu da je bila središtem jednog od tri upravna konventa (*conventus iuridicus*) u Dalmaciji, Naronu je smatrao središtem velike dijeceze.²⁵

⁹ CAMBI 1976., 246-247.

¹⁰ CAMBI 1985., 33-59.

¹¹ CAMBI 1985., 44.

¹² MIGOTTI 2008., 355, karta 1, 356.

¹³ CAMBI 1985., 58.

¹⁴ CAMBI 1985., 35.

¹⁵ CAMBI 1972., 62-63; ISTI, 1976., 246-247; ISTI, 1985., 35; ISTI, 1989., 2398, Fig. 7.

¹⁶ Usp. RIBAREVIĆ NIKOLIĆ 1998., 693-714.

¹⁷ CAMBI 1976., 247; ISTI, 1978., 145-146; ISTI, 1980., 145, 146, 147; ISTI, 1985., 36.

¹⁸ FISKOVIĆ 1965., 156-163; ISTI, 1980., sl. 27 a-b; CAMBI 1985., 50, sl. 16.

¹⁹ FISKOVIĆ 1980., 151-155; CAMBI 1985., 50, sl. 17.

²⁰ FISKOVIĆ 1980., 143-151; CAMBI 1985., 50, sl. 18.

²¹ MARCONI 1934., 16-27; JELIČIĆ, NIKŠIĆ, 1981., 57-61, tab. IV-V; FISKOVIĆ 1980., 234-236, sl. 29; CAMBI 1985., 50-51, sl. 19; ISTI, 1989., 2422, 2423, Fig. 25.

²² Fisković 1980., 230-233, sl. 23, 24, 25; CAMBI 1985., 52-53, sl. 20, 21; ISTI, 1989., 2420-2422, Fig. 23.

²³ CAMBI 1985., 55.

²⁴ CAMBI, GAMULIN, TONKOVIĆ, 1999., pass.; CAMBI 2007., 90.

²⁵ CAMBI 1985., 44.

Intenzivnu kristijanizaciju ruralnih područja Dalmacije, kao i Igor Fisković,²⁶ stavio je u 6. st.²⁷

Baveći se kršćanskom topografijom Narone, Frane Buškariol (1957.-1989.)²⁸ je na njezinom području registrirao pet ranokršćanskih bazilika (na trasi vodovoda Prud - Pelješac - Korčula pod cestom Vid - Prud - Ljubuški,²⁹ u Erešovim barama³⁰ na Popričici³¹ te na Lučicama - pod crkvom sv. Vida³²). Za onu s trase vodovoda Prud - Pelješac - Korčula pretpostavio je da je iz sredine 4. st.³³ te da je obnavljana sredinom 5. st., odnosno u 6. st. nakon kataklizmičkog razaranja Narone tijekom druge polovice 4. st.³⁴ Nije isključio ni mogućnost postojanja i drugih bazilika u Naroni.³⁵ Prekid arhitektonskog razvoja Narone krajem 6. odnosno početkom 7. st. prema ovom autoru nije ujedno značio i prestanak života na naronitanskom području.³⁶

Emilio Marin Naronu smatra vjerovjesničkim središtem kontinentalnog zaleđa³⁷ koje sa slomom antike nije iscrplo svoje poslanje.³⁸ Tijekom 6. st. vidi je s visokorazvijenom kršćanskom zajednicom s biskupom na čelu te trima bazilikama (u gradu, pod crkvom sv. Vida,³⁹ u Erešovim barama, sl. 1).⁴⁰ Smatra je i ishodištem ranokršćanskog graditeljskog stila u kontinentalnom zaleđu⁴¹ i južnodalmatinskim otocima.⁴² Ne upuštajući se u određivanje teritorija Naronitanske biskupije, ističe da je do 533. god. na jugoistoku graničila s Epidaurskom a na sjeverozapadu sa Salonitanskom kad je između nje i Naronitanske utemeljena Mukurska sa središtem u Makarskoj.⁴³

²⁶ FISKOVIĆ 1980., 236.

²⁷ CAMBI 1976., 268-269; ISTI, 1985., 43.

²⁸ BUŠKARIOL 1989., 147-153, Tab. I-IX; MARIN 1999., 131-148.

²⁹ BUŠKARIOL 1986., 122-123; ISTI, 1989., 148-152, 136; VUČIĆ 1998., 102-104.

³⁰ CAMBI 1976., 246; BUŠKARIOL 1989., 148; MARIN 2002., 9-80.

³¹ CAMBI 1976., 247; ISTI, 1989., 2398, Fig. 7.

³² BUŠKARIOL 1989., 148, 152.

³³ BUŠKARIOL 1989., 148-152.

³⁴ BUŠKARIOL 1989., 152.

³⁵ BUŠKARIOL 1989., 152.

³⁶ BUŠKARIOL 1986., 27; ISTI, 1989., 148, 151, 153.

³⁷ MARIN 1997., 65.

³⁸ MARIN 1993., 364; MARIN et alii, 1999., 232.

³⁹ MARIN 1998a, 475-506; ISTI, 1998b, 547-551; ISTI, 1998d, 9-94; MARIN et alii, 1999., 241-245.

⁴⁰ MARIN 1998b, 545, 551; MARIN et alii, 1999., 239, 245; ISTI, 2002., 9-80.

⁴¹ MARIN 1998b, 543-544; MARIN et alii, 1999., 237-238.

⁴² MARIN 1998d, 29.

⁴³ MARIN 1998b, 545-547; ISTI, 1998d, 29; MARIN et alii, 1999., 239-241.

Ne isključuje ni mogućnost postojanja Narone do 9. st.,⁴⁴ u prilog čega navodi crkve iz njezina dubljeg zaleđa.⁴⁵ I za baziliku pod crkvom sv. Vida, za koju smatra da je podignuta tijekom ranog 5. st.⁴⁶ a obnavljana za cara Justinijana (527.-565.),⁴⁷ dopušta se mogućnost postojanja do 9. st.⁴⁸ baš kao i njezine krstionice (sl. 2).⁴⁹ Bujanje ranokršćanskih bazilika u dubljem zaleđu Narone dovodi u vezu s kristijanizacijom unutrašnjosti Dalmacije u vrijeme cara Justinijana,⁵⁰ odnosno nakon rekonkviste Dalmacije (534.-537.)⁵¹ s čime se neki autori ne slažu.⁵² Ni za baziliku iz Erešovih bara (sl. 3) za koju smatra da je podignuta tijekom posljednje građevinske faze Narone krajem 6., odnosno početkom 7. st.⁵³ ne isključuje mogućnost održanja do 9. st.,⁵⁴ u čemu vidi dodatnu potvrdu vitalnosti naronitanskog kršćanstva.⁵⁵

U okviru istraživanja ranokršćanske arhitekture na području Dalmacije Pascale Chevalier došla je do zaključka da su u sastavu Naronitanske biskupije bile bazilike sa zapadnohercegovačkih i stolačkog područja,⁵⁶ s otočića iz Pelješkog kanala,⁵⁷ iz Polača na Mljetu, iz Ublija na Lastovu te s otoka Sušca.⁵⁸

Sv. Venancij i Narona

Korijeni naronitanske kršćanske općine stariji su od događanja proisteklih iz edikta cara Teodozija Velikog (379.-395.) iz 392. god., kojim je bilo određeno rušenje preostalih poganskih hramova u Carstvu,⁵⁹ a pogotovo

⁴⁴ MARIN 1993., 361-368; ISTI, 1995., 265-275; ISTI, 1998b, 543-560; MARIN et alii, 1999., 217-227; 237-254.

⁴⁵ MARIN 1998b, 559; ISTI, 1998c, 10; MARIN et alii, 1999., 253; BASLER 1990b, 55-60.

⁴⁶ MARIN 2003., 12.

⁴⁷ MARIN 1998d, 10, 17, 22, 25.

⁴⁸ MARIN 1998a, 484; ISTI, 1998c, 15, 28.

⁴⁹ MARIN 1993., 361-368; ISTI, 1998b, 543-560; ISTI, 1998d, 25-26; ISTI, 2003., 12.

⁵⁰ MARIN 1998b, 545; MARIN et alii, 1999., 239.

⁵¹ MARIN 1998d, 29.

⁵² JARAK 2005., 306; CAILLET 2008., pass.

⁵³ MARIN 2002., 32, 35, 39, 40, 41, 42, 46-50; ISTI, 2003., 12.

⁵⁴ MARIN 2002., 39, 40.

⁵⁵ MARIN 2002., 41.

⁵⁶ Klobuk, Dolac-Vitina, Borasi, Tihaljina, Crveni Grm, Biograci, Čerin, Donja Blatnica, Mogorjelo, Bačina, Staševica, Nerezi, Osinj, Crnići, Borojevići, Pješivac, Ston, Vranjevo Selo, Zablaće.

⁵⁷ Majsan, Lučnjak, Gubavac, Sutvara.

⁵⁸ CHEVALIER 1996b, 24.

⁵⁹ MARIN 1998c, 118.

od Justinijanovih vojno-političkih pothvata u Dalmaciji. Tome u prilog govori i slučaj sv. Venancija čije je djelovanje na naronitanskom području opravdanije tražiti, posebice nakon što se s njim više ne dovode u vezu slova *IVS* s ulomka nadgrobne ploče s Kapljuča u Saloni (sl. 4).⁶⁰ O njegovoj povezanosti s Naronom govori "Hispanski martirologij" (*Martyrologium Hispaniense*) Ioannesa Tamayusa de Salazara,⁶¹ na što je upozorilo više autora počevši od Daniela Farlatija (1690.-1773.),⁶² preko Jacquesa Zeillera (1878.-1962.)⁶³ i Frane Bulića (1846.-1934.),⁶⁴ do Dominika Mandića (1889.-1972.),⁶⁵ Atanazija J. Matanića (1922.-2004.),⁶⁶ Đure Baslera (1917.-1990.),⁶⁷ Slavka Kovačića,⁶⁸ Vicka Kapitanovića⁶⁹ i dr. Prema tom martirologiju sv. Venancij je na svoje misionarske pohode ka Panoniji polazio s naronitanskog područja.⁷⁰ Na jednom od njih i smrt ga je zadesila, za što odgovornost pada na ratoborne Delmate (*apud Dalmatas martyr effectus*) koji su, kao što je poznato, obitavali između Neretve i Krke te glamočko-livanjsko-duvanjskih prostora i Jadrana (sl. 5). Njegova se pogibija zbila za cara Valerijana (253.-260.) između 257. i 260. god.⁷¹ Nema, međutim, osnove njegovo mučeništvo dovoditi u svezu s Delminijem,⁷² odnosno s tobožnjim

⁶⁰ MARIN 1994., 30-31; ISTI, 1998c, 25-26; ISTI, 2007., 252. Sa sv. Venancijem povezao ih je don Frane Bulić. Usp.: BULIĆ - BERVALDI 1912.-1913., 19-20, Tab. 10; ISTI, 1928., 67, sl. 1: (*Venant*)*ivs*. Rekonstrukcija nadgrobne ploče - *mense* iznjedrila je imena četvorice mučenika, među kojima i prezbitera Asterija - čijeg su imena slova *IVS* sastavni dio. Usp. BULIĆ 1986., 137; EGGER 1926., 108, Nr. 285 + 156a, Fig. 62; BRØNDSTED 1928., T. IV, Nr. 5: (*Ant*)*iochian*(vs) / (*Gaia*)*nvs* / *Teli*(vs) / (*Pavlinia*)*nvs* / *Aste*(r)*ivs*.

⁶¹ FARLATI 1765., 163: *In Dalmatia illustris observat memoria Martyrium S. Venantii Episcopi Toletani; cuius corpus a Joanne Pontif. Maximo IV. in Oratorio sui nominis apud Baptistarium Constantini, in omnium maxima Lateranensi Romana ecclesia translatum adservatur*. FARLATI 1751., 563, 589: *Cum in Galliam Narbonensem, negotiis instantibus, Pannoniasque lustraturus abiisset, apud Dalmatas martyr effectus, aeternam remunerationem promeruit.*

⁶² FARLATI 1751., 563-564, 566, 569-570, 589.

⁶³ ZEILLER 1918., 49-52.

⁶⁴ BULIĆ - BERVALDI 1913., 19-24; ISTI, 1928., 58-64; ISTI, 1986., 44.

⁶⁵ MANDIĆ 1935., 8; MANDIĆ 1963a, 4, 16.

⁶⁶ MATANIĆ 1969., 978-979.

⁶⁷ BASLER 1986., 38-39; ISTI, 1990a, 56-57.

⁶⁸ KOVAČIĆ 2008., 32.

⁶⁹ KAPITANOVIĆ 2006., 14-16.

⁷⁰ FARLATI 1751., 563-564, 566, 589: *Cum in Galliam Narbonensem (= in Dalmatia Naronensi), negotiis instantibus, Pannoniasque lustraturus abiisset, apud Dalmatas martyr effectus, aeternam remunerationem promeruit...*

⁷¹ MARIN 1994., 30-31; PAŠKVALIN 1995., 764.

⁷² FARLATI 1751., 588, 590; BULIĆ 1928., 62-68; MANDIĆ 1963a, 15-16; BASLER 1986., 38-39; ISTI, 1990a, 56-57.

osnutkom biskupije u tom mjestu.⁷³ Spomenuti ga martirologij oslovljava toletanskim (*S. Venantius episcopus Toletanus*), što se uglavnom poistovjećuje sa salonitanskim biskupom (*episcopus salonitanus*).⁷⁴ Nema neospornih dokaza ni da je sv. Venancij bio utemeljiteljem odnosno prvim biskupom Narone, kao što se gdjekad pretpostavlja,⁷⁵ iako se ni takva mogućnost ne treba isključiti. Sv. Venancij je tek dokaz da je sredinom 3. st., ako ne i ranije, na naronitanskom području kršćana zasigurno bilo. Poput sv. Pavla Apostola dva stoljeća ranije, na svojim ih je misijskim putovanjima biskup Venancij mogao jačati u vjeri te ustrojavati crkvenu organizaciju. No, broj kršćana u njegovo vrijeme, sudeći po oskudnim materijalnim tragovima, nije bio velik. Uglavnom se radilo o strancima, koji su se mogli nalaziti kako u samoj Naroni tako i u mjestima odnosno objektima (*villae suburbanae, villae rusticae*) iz njezine blizine.

Pitanje episkopalne, odnosno katedralne bazilike

Dosadašnja istraživanja nisu dala jasan odgovor na pitanje je li i eventualno koja je od naronitanskih bazilika bila katedralnom odnosno episkopalnom crkvom (*basilica episcopalis*). Buškariol je bio mišljenja da je bazilika s trase vodovoda Prud - Pelješac - Korčula (čiju gradnju datira u sredinu 4. st.⁷⁶ a obnovu u sredinu 5. te u 6. st.)⁷⁷ jedna "od crkava koje se grade u duhu zaključaka crkvenih sabora iz 530. i 533. god."⁷⁸ Pozivajući se na obradu tih zaključaka od strane Nade Klaić (1920.-1988.),⁷⁹ odnosno na stranice njezine knjige gdje su potpisi sudionika tih sabora - među kojima i naronitanskog biskupa Marcela,⁸⁰ ukazuje na mogućnost da bi upravo ta bazilika (sl. 6) mogla biti središnjom odnosno episkopalnom crkvom Narone. Jasan odgovor na ovo pitanje nije ponudio ni Marin,⁸¹ koji ne isključuje mogućnost da je u toj ulozi mogla biti bazilika ispod crkve sv. Vida⁸² o kojoj se kao možebitnoj naronitanskoj

⁷³ Usp. KATIČIĆ 1998., 76-79; ŠKEGRO 2008c, 283-302.

⁷⁴ FARLATI 1751., 569; ZEILLER 1906., 65, b. 2, 68, 72-74; BULIĆ - BERVALDI 1912.-1913., 20; BULIĆ 1928., 55; ISTI, 1986., 44; MARIN 1988., 24.

⁷⁵ BASLER 1986., 38-39; ISTI, 1990a, 56; KAPITANOVIĆ 2006., 15.

⁷⁶ BUŠKARIOL 1989., 148-152.

⁷⁷ BUŠKARIOL 1989., 152.

⁷⁸ BUŠKARIOL 1989., 151.

⁷⁹ BUŠKARIOL 1989., 151, bilj. 36, 147, bilj. 11.

⁸⁰ KLAJĆ 1967., 81, 85; BRATOŽ 1986., 389; ISTI, 1987., 193.

⁸¹ MARIN 1998d, 23.

⁸² MARIN 1997., 49.

katedrali (cathédrale?) izjasnila i Chevalier.⁸³ I dvije bazilike s Mogorjela kod Čapljine,⁸⁴ čija se gradnja stavlja na početak, odnosno u prvu polovicu 5. st.,⁸⁵ gdje se dovode u svezu sa sjedištem naronitanskog biskupa.⁸⁶ S obzirom na blizinu Narone, sigurnost koju su mogle pružiti zidine utvrde unutar koje su bile podignute te pogodan položaj spram naronitanskog zaleda, ni takva mogućnost nije isključena. Sasvim je razumljivo da je u pogibeljnim vremenima naronitanski biskup, sa svojim klerom i pukom, sigurnost mogao tražiti iza zidina ove utvrde te iz nje jednako dobro upravljati svojom biskupijom. Ovo tim više što se radilo o središtu krupnog gospodarstva (*fundus*) koje je, kao i ono iz Višića kod Čapljine,⁸⁷ bilo u primarnoj ulozi opskrbe Narone živežnim namirnicama (*villa fructuaria*)⁸⁸ ali i da se dvojne bazilike “u pravilu pojavljuju u biskupskim središtima”.⁸⁹

Problem osnutka Naronitanske biskupije

Kršćanstvo je u Naroni dodatni podsticaj moglo doživjeti poslije radikalnog obračuna s poganskim kultovima, posebice nakon što je 392. god. ediktom cara Teodozija Velikog bilo određeno rušenje poganskih hramova u Carstvu.⁹⁰ Teško je povjerovati da su odredbe tog edikta mogle zaobići vodeće naronitansko nekršćansko svetište, hram rimskih careva (*Augusteum*),⁹¹ čije se razaranje datira na prijelaz iz 4. u 5. st.⁹² Gradnja monumentalnije kršćanske bazilike odnosno episkopalne crkve, mogla je uslijediti nakon razaranja ovog simbola carskog kulta zbog kojega su i u Dalmaciji brojni kršćani izgubili svoje živote. Ako je u ulozi episkopalne crkve odnosno katedrale bila bazilika pod crkvom sv. Vida, čija se gradnja datira u rano 5. st.,⁹³ onda se i osnutak Naronitanske

⁸³ CHEVALIER 1996a, 436-438.

⁸⁴ O bazilikama: DYGGVE, VETTERS 1966., 44, sl. 21, Tab. XVII, 2; BASLER 1958., 45-60; ISTI, 1972., 39, sl. 8; 1990, 91; BASLER - MILETIĆ, 1988, 331; CAMBI 1985., 36, 38, sl. 4.

⁸⁵ MARIANOVIĆ 1990., 110-120; PAŠKVALIN 2003a, 253-266; ISTI, 1990b, 124, 125.

⁸⁶ MARIANOVIĆ 1990., 117.

⁸⁷ ČREMOŠNIK 1965., 147-260.

⁸⁸ BOJANOVSKI 1969., 33, 45-47; BASLER 1972., 42; ISTI, 1984., 324; ŠKEGRO 1999., 183, 189, 190; PAŠKVALIN 2003., 254.

⁸⁹ MIGOTTI 1995., 122.

⁹⁰ MARIN 1998c, 118.

⁹¹ MARIN i suradnici 2004., pass.; ISTI, 2003., 12, 14.

⁹² MARIN i suradnici 2004., 14.

⁹³ MARIN 2003., 12.

biskupije treba staviti najkasnije u to vrijeme. Gradnja joj se poklapa s vremenom podizanja salonitanske katedrale (početak 5. st.).⁹⁴ U tom je kontekstu razumljiva Cambijeva konstatacija o Jaderu, Saloni, Epidauru i Naroni kao biskupskim sjedištima u 4. st.⁹⁵ Marinovo mišljenje o počecima kršćanstva u Naroni tek od sredine 5. st. teško je prihvatljivo.⁹⁶ S obzirom na činjenicu da su u nedalekom Mogorjelu kršćani jasno zasvjedočeni tijekom 4. st. (sl. 7a, b),⁹⁷ onda je opravdano pretpostaviti da ih je i u Naroni moglo biti barem u isto vrijeme ako ne i ranije. Prije nastupa vjerske tolerancije 313. god. vjerničko okupljalište (*oratorium, domus ecclesiae*) im je, kao i drugdje po Carstvu, moglo biti u kakvom privatnom objektu. Nije isključeno da je, kao i ono u Saloni,⁹⁸ bilo negdje na njezinoj periferiji ili u kojem obližnjem naselju odnosno objektu. Jedno takvo iz vremena cara Galijena (253.-268.), odnosno posljednjih decenija 3. st., nalazilo se u okviru rimske vile (*villa suburbana*) na Crkvini u Paniku kod Bileće u dolini Trebišnjice.⁹⁹ Slična se uloga pripisuje i tzv. kući s mozaicima iz Stoca.¹⁰⁰ Nije isključeno da je u istoj funkciji bila i peristilna zgrada s mozaicima iz kompleksa krupnog gospodarstva (*fundus*) u Višićima kod Čapljine.¹⁰¹

Područje jurisdikcije naronitanskog biskupa

U raspoloživim vrelima nema jasnih pokazatelja o jurisdikciji naronitanskog biskupa, odnosno o teritoriju Naronitanske biskupije. Ovo se pitanje pokušavalo riješiti temeljem granica nekadašnjeg naronitanskog *agera* i sudbenog konventa (iako oni s naviještanjem univerzalnog kršćanstva i crkvenom organizacijom i nemaju osobite veze), rasprostranjenosti tipa naronitanskih bazilika, elemenata njihovog ukrašavanja i sl. Temeljem toga u sastav ove dijeceze uključivani su središnja i donja Hercegovina, poluotok Pelješac, Makarsko primorje, Imotska krajina te otoci Mljet,

⁹⁴ MARIN 1994., 38.

⁹⁵ CAMBI 2002., 209.

⁹⁶ MARIN 1998c, 110; ISTI, 1999., 12.

⁹⁷ MARIJANOVIĆ 1990., 111-115, sl. 1, 2.

⁹⁸ CAMBI 2002., 213; MARDEŠIĆ 2008., 317-319, sl. 2.

⁹⁹ ČREMOŠNIK 1974., 243-248; ISTA, 1984., 77-96; BASLER 1988., 31-40; ISTI, 1991., 1.

¹⁰⁰ TRUHELKA 1892., 356-358; ISTI, 1893., 291-295, Taf. 3; ČREMOŠNIK 1984., 63-77; BASLER 1986., 16, sl. 3, 17; ISTI, 1988., 32; ISTI, 1990., 25, 26, sl. 8; PAŠKVALIN 2003b, 45, 232.

¹⁰¹ ČREMOŠNIK 1984., 18-42.

Lastovo i Korčula.¹⁰² Uključivanje Makarskog primorja i navedenih otoka u sastav Naronitanske biskupije nije opravdano ni s geografskog ni gospodarskog a pogotovo s komunikacijskog stajališta. Makarsko primorje upućenije je na Salonu odnosno na Salonitansku, a Mljet, Korčula, Lastovo i veći dio poluotoka Pelješca na Epidaur odnosno na Epidaursku biskupiju. U suprotnom bi Naronitanska biskupija zemljopisno i komunikacijski bila nepovezana. S druge strane, epidaurski bi biskup bio u nezavidnom gospodarskom položaju te bi teško mogao podnijeti teret brige za vlastiti kler i siromahe svoje dijeceze. Za pastorizaciju navedenih primorsko-otočnih područja naronitanski bi biskup trebao raspolagati pravom malom flotom, što je, s obzirom na gospodarski položaj njegove dijeceze i tadašnjeg društva općenito, teško povjerovati. S druge strane Epidaurska i Salonitanska, a od 533. god. i Mukurska biskupija, bile su primarno primorsko-otočne dijeceze. Duvanjski i buškoblatski prostori, čiju upućenost na Naronu odnosno na neretvanski bazen ne potvrđuju samo komunikacije (sl. 8) nego i naronitanski bazilikalni tip kao i ornamentalni motivi, od kojih je najuočljiviji tzv. virovita rozeta (sl. 9),¹⁰³ u sastavu Naronitanske biskupije se i ne spominju. Spomenuti ornamentalni motiv registriran je na duvanjsko-buškoblatkom (Bogdašići - Šujica,¹⁰⁴ Karaula - Tomislavgrad,¹⁰⁵ Podgradina - Rešetarca),¹⁰⁶ širokobriješkom (Mokro)¹⁰⁷ i mostarskom području (Grčine - Potoci,¹⁰⁸ Cim,¹⁰⁹ Žitomislići).¹¹⁰ Ako je širokobriješko i mostarsko područje bilo u sastavu Naronitanske biskupije, što je, kad se uzmu komunikacijski, gospodarski, kulturni i drugi elementi više nego vjerojatno, onda je i duvanjsko-buškoblatke prostore opravdano uključiti u njezine okvire. Neki autori, uglavnom zbog bazilike u Cimu, na području Mostara traže

¹⁰² CAMBI 1985., 44, 55; ISTI, 2007., 90; CAMBI, GAMULIN, TONKOVIĆ, 1999., pass.; CHEVALIER 1996b, 24; MARIN 1998b, 545-547; ISTI, 1998d, 29; ISTI, 1999., 239-241; VUČIĆ 2005a, 159, 167; ISTI, Antička Naronu /www.vid.hr/narona.htm (6. 2. 2009.); MIGOTTI 2008., 355, karta 1, 356.

¹⁰³ Cvjetovi s okulusom u sredini, lozicom, listovima i viticama - *Wirbelrosette*.

¹⁰⁴ PATSCH 1902., 7, sl. 8; ISTI, 1904., 227-228, Fig. 103; TRUHELKA 1931., 156, sl. 62; SERGEJEVSKI 1961., 222, sl. 13, 223, sl. 15, 4; BASLER 1972., 116, 117, sl. 123.

¹⁰⁵ PATSCH 1904., 208, Fig. 65; TRUHELKA 1931., 154, sl. 59.

¹⁰⁶ VRDOLJAK 1990.; 125, T. XI, 1; PETRINEC - ŠEPAROVIĆ - VRDOLJAK 1999., 76, sl. 171, 173.

¹⁰⁷ SERGEJEVSKI 1961., 223, sl. 15, 3; BASLER 1972., 102 sl. 101; ISTI, 1990a, 92, sl. 37; GLAVAŠ 2006., 38.

¹⁰⁸ TRUHELKA 1931., 153, sl. 58; SERGEJEVSKI 1961., 223, sl. 15, 6; MILETIĆ 1962., 154-155, Tab. III, 2; BASLER 1972., 108, sl. 111, 111, sl. 117; ISTI, 1990a, 92, sl. 38.

¹⁰⁹ ANĐELIĆ 1974., 193, Tab. V, sl. 1, 2; ISTI, 1999b, 18, 55, Tab. V, 1, 2.

¹¹⁰ ANĐELIĆ 1999a, 14, sl. 4a.

središte Sarsenterske dijeceze¹¹¹ ili biskupije Martari odnosno Mactaris.¹¹² U sastav posljednje, kojoj uz ogradu središte također traži u Mostaru, Chevalier uključuje bazilike s područja Mostara i Konjica.¹¹³ Međutim, Sarsenterska se biskupija u posljednje vrijeme traži na istočnohercegovačkim prostorima i onima oko Stona na Pelješcu.¹¹⁴ S obzirom na dobru komunikacijsku povezanost s Naronom i konjičkog područja (sl. 10),¹¹⁵ opravdano je u sastav Naronitanske biskupije (barem do osnutka Sarsenterske) uključiti i sjevernu Hercegovinu. Po uspostavi Sarsenterske, Mukurske i Ludrumske biskupije,¹¹⁶ u sastavu Naronitanske biskupije mogli su biti prostori od neretvanskih močvara na jugu (sl. 11) do gornje Neretve na sjeveru, Imotska krajina te zapadna Hercegovina s duvanjsko-buškoblatkim područjem. Sjeverozapadno od nje bila je Mukurska biskupija, koja se prostirala od spomenutih močvara na jugoistoku do istočnih dijelova Poljica na sjeverozapadu. U njezinom je sastavu vjerojatno bio i veći dio Pelješca te srednjodalmatinski otoci Hvar, Korčula i Lastovo. Od Neretvanske biskupije odvajale su je neretvanske močvare i planinski masiv Biokova.¹¹⁷ Zapadno od Naronitanske bila je Ludrumska biskupija (*Ecclesia Ludroensis*) kojoj je prilikom osnutka 533. g. dodijeljen region Čikole i Vrbe - Muć (Magniotik), Sinjska krajina i područje Vrlike (Ekvitin), glamočko-livanjski kraj (Salvijatik) te vjerojatno dolina Unca i gornje Une (Sarsiatik).¹¹⁸ Istočno od Naronitanske bila je Sarsenterska biskupija koja se prostirala na istočnohercegovačkim prostorima (stolački kraj, Trebinja, Nevesinjska visoravan, Dabarsko polje) te područje Stona na Pelješcu.¹¹⁹ Teritorij

¹¹¹ TOMASHEK 1880., 547; MANDIĆ 1957., 65-68; ISTI, 1959., 77; ISTI, 1963a, 19-23; ISTI, 1963b, 24-31; ANĐELIĆ 1980., 262; ISTI, 1999a, 37; 1999b, 5; BASLER 1984., 327, 339-340, sl. 103; ISTI, 1990a, 101-102, sl. 47; ISTI, 1991., 3; BOJANOVSKI 1978., 114; ISTI, 1988., 117, 135, 381; DRAČEVAC 1987., 78; ČAČE 1993., 390-391; VIDOVIĆ 1996., 17; ŠANJEK 1991., 9; ISTI, 1996., 33; ISTI, 1997., 218; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1997., 23-24; GOLUŽA 1998., 97; KUNTIĆ-MAKVIĆ 2003., 38; BARUN 2003., 48; VUČIĆ 2005., 166; Catholic Encyclopedia, Bosnia and Herzegovina: <http://www.newadvent.org/cathen/02694a.htm> (9. 1. 2006.).

¹¹² CHEVALIER 1996a, 394-400; CAMBI 2002., 206, 209.

¹¹³ CHEVALIER 1995b, 22, 25: Cim, Sutina-Mostar, Potoci, Humi-Lišani, Kuti, Mokro, Bare, Ježeprašina, Lisičići i Razići.

¹¹⁴ PULJIĆ, ŠKEGRO 2006a, 7-50; ISTI, 2006b, 219-241.

¹¹⁵ BOJANOVSKI 1978., 66-98, Prilog I.

¹¹⁶ FARLATI 1753., 173; 1765., 291; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI 1874., 198; RAČKI 1894., 16; ŠIŠIĆ 1914., 162; KLAIĆ 1967., 83; GUNJAČA 1973., 54; IVANIŠEVIĆ 1994., 161; DODIG, ŠKEGRO 2008.: *ut in Sarsentero, Muccuro et Ludro episcopi debeant consecrari...*

¹¹⁷ ŠKEGRO 2008a, 9-26; ISTI, 2008b, 291-303.

¹¹⁸ ŠKEGRO 2007a, 59-92; ISTI, 2007b, 197-220; ISTI, 2007c, 9-24.

¹¹⁹ PULJIĆ, ŠKEGRO 2006a, 7-50; ISTI, 2006b, 219-241.

Naronitanske biskupije komunikacijski, gospodarski i kulturno upućen je na neretvanski bazen odnosno na njezino središte - Naronu. Uz to je i geografski zaokružen te je njezinom biskupu osiguravao dostojanstvo službe i neopterećenu pastorizaciju.

Zaključak

Naronitanska biskupija je imala presudnu ulogu u kristijanizaciji pučanstva u dubljem zaleđu središnjeg dijela istočnog Jadrana, posebice onog u dolini Neretve i njezinih pritoka Trebižata, Bregave i Rame te gravitirajućim im prostorima. Dosadašnja istraživanja rezultirala su otkrićem nekoliko ranokršćanskih bazilika na području Narone i većim brojem u njezinom kontinentalnom zaleđu, što svjedoči o uznapredovalom procesu kristijanizacije. Dosadašnja istraživanja nisu dala jasan odgovor na pitanje koja je od naronitanskih bazilika bila episkopalnom odnosno katedralnom crkvom Naronitanske biskupije. Ako je suditi po podacima o sv. Venanciju iz Tamayo Salazarovog "Hispanskog martirologija" kao i predmeta kršćanske provenijencije s Mogorjela iz 4. st., opravdano je zaključiti da su korijeni naronitanske kršćanske općine odnosno dijeceze znatno stariji od spomena njezinog jedinog poznatog biskupa Marcela (530., 533. god.). Ranokršćanske bazilike iz naronitanskog zaleđa koje su se u izvornoj funkciji održale i tijekom srednjeg vijeka, svjedoče da se svi segmenti Naronitanske biskupije nisu ugasili istovremeno kada i njezino središte - Naronu. Pozicionirano na magistralnoj cesti *Aquileia - Salona - Epidamnus - Constantinopolis* odnosno u značajnom lučkom središtu, bilo je izvrsno polazište za kristijanizaciju unutarnjih prostora Dalmacije kamo je vodio cijeli splet različitih komunikacija. Iako za to nema egzaktnih dokaza, opravdano je pretpostaviti da su u njezinim granicama bili prostori koji geografski, komunikacijski, gospodarski i kulturno gravitiraju neretvanskom bazenu odnosno Naroni. Radi se o dolini Neretve (od neretvanskih močvara na jugu do područja Konjica na sjeveru), zapadnoj Hercegovini, Imotskoj krajini te najvjerojatnije duvanjsko-buškoblatkom području.

THE DIOCESE OF NARONA (*Ecclesia Naronitana*)

Summary

The Christian community of the Diocese of Naronia (*Ecclesia Naronitana*) deserves the most credit for the christianization of the population living in the central part of the Eastern Adriatic. From very early times, heralds of the faith brought Christianity to this region primarily along the transportation routes that connected Naronia with Salona, and the valleys of the Neretva, Trebižat and Bregava rivers in Hercegovina. St. Venantius, who died a martyr between 257 and 260 A.D., somewhere amongst the Delmatae population (*inter Dalmatas*), departed on his missions from the Naronia region. The Diocese of Naronia was founded before the appearance of the name of its only known bishop Marcellus (*Marcellus episcopus Ecclesiae Naronitanae*). The early Christian basilicas in the inner hinterland of Naronia were built and decorated according to the same architectural style. Accordingly, it can be reasonably presumed that the territories gravitating towards Naronia and its basin were under the jurisdiction of the bishop of Naronia. The islands of Mljet, Korčula and Lastovo, the Pelješac peninsula and the coast around Makarska were all part of the Diocese of Epidaurus (*Ecclesia Epitauritana*) and the Diocese of Salona (*Ecclesia Salonitana*), while after 533 A.D., of the Diocese of Muccurum (*Ecclesia Muccuritana*) as well. From at least the 6th century onwards, the (arch)bishop of Salona had supreme ecclesiastical authority in Dalmatia. Sacred buildings, primarily churches located in the inner hinterland, that managed to maintain their original function throughout the Middle Ages, indicate that some segments of Christianity from Naronia did not cease after the disappearance of Naronia.

Key words: The Roman Province of Dalmatia, Early Christianity, The Diocese of Naronia (*Ecclesia Naronitana*).

Vrela i literatura

ANĐELIĆ, TOMISLAV 1974., Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 29, 179-244.

ANĐELIĆ, TOMISLAV 1980., Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara. *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup Metković 4.-7. X. 1977.*, 257-266, Split.

ANĐELIĆ, TOMISLAV 1999.a, *Ranokršćanska dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara*. Mostar.

ANĐELIĆ, TOMISLAV 1999.b, *Starokršćanska cimska bazilika u Mostaru. Altchristliche Cimer Basilika in Mostar*. Mostar.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, VUKOSAVA 1997., Nove ranokršćanske crkve na području Mostara. – *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 3 (11), 23-30, Mostar.

BARUN, ANĐELKO 2003., *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevac Bosne Srebrene*. Sarajevo, Zagreb.

BASLER, ĐURO 1958., Bazilike na Mogorjelu. *Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine* 5, 45-62, Sarajevo.

BASLER, ĐURO 1972., *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.

BASLER, ĐURO 1984., Kasnoantičko doba. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje*, 309-373, Sarajevo.

BASLER, ĐURO 1986., *Kršćanska arheologija*. Mostar.

BBASLER, ĐURO 1988., Antički spomenici na području Trebinjske biskupije. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 31-40, Sarajevo.

BASLER, ĐURO 1990.a, *Kršćanska arheologija. Drugo izdanje*. Mostar.

BASLER, ĐURO 1990.b, Tragovi kršćanstva od VII. do IX. stoljeća u zaleđu Dalmacije. *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća. Radovi drugog međunarodnog simpozija o Hrvatskoj crkvenoj i društvenoj povijesti, Split, 30. rujna - 5. listopada 1985.*, 55-60, Split.

BASLER, ĐURO 1991., Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća. *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi sa simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije (1089-1989)*, 1-9, Sarajevo.

BASLER, ĐURO 1993., *Spatantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*. (Redigiert von Renate Pillinger - Andreas Pulz - Hermann Vetters). Wien.

BASLER, ĐURO - MILETIĆ, NADA 1988., Mogorjelo, Čapljina. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3.*, 331, nr. 25.224, Sarajevo.

BOJANOVSKI, IVO 1969., Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. *Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine 12*, 27-54, Sarajevo.

BOJANOVSKI, IVO 1978., Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. II Prehistorijska i rimska cesta Narona - Sarajevsko Polje s limitrofnim naseljim. *Godišnjak ANUBiH. Centar za balkanološka ispitivanja XVII/15*, 51-125, Sarajevo.

BOJANOVSKI, IVO 1988., *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo.

BRATOŽ, RAJKO 1986., Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoljetja. *Zgodovinski časopis 40/4*, 363-395.

BRATOŽ, RAJKO 1987., Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert). *Miscellanea Bulgarica 5*, 149-196.

BRØNDSTED, JOHANNES 1928., La basilique des cinq martyrs à Kapljuč. *Recherches à Salone 1*, 33-186, Copenhagen.

BULIĆ, FRANE - BERVALDI, JOSIP 1912.-1913., *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*. Zagreb.

BULIĆ, FRANE 1928., Sv. Venancije prvi biskup solinski i mučenik duvanjski. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 15*, 55-71.

BULIĆ, FRANE 1986., *Po ruševinama stare Salone. Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku 79*. Split.

BUŠKARIOL, FRANE 1985., Vid kod Metkovića. *Arheološki pregled 26*, 122-123, Ljubljana.

BUŠKARIOL, FRANE 1986., Nastavak zaštitnih istraživanja na trasi vodovoda u Vidu. *Obavijesti. Hrvatsko arheološko društvo XVIII/2*, 26-27, Zagreb.

BUŠKARIOL, FRANE 1989., Prinosi kasnoantičkoj sakralnoj topografiji Narone. *Lychnid 7*, 147-153, Ohrid.

CAILLET, JEAN-PIERRE 2008., L'église salonitaine à l'époque des évêques Étienne et Honorius II. *Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14.-15. svibnja 2004.*, 211-219, Split.

CAMBI, NENAD - GAMULIN, ANITA - TONKOVIĆ, SNJEŽANA 1999., *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*. Split, Zmijavci.

CAMBI, NENAD 1972., Narona, Vid - Metković, antički bedemi i starokršćanska bazilika. – *Arheološki pregled 14*, 62-64, Beograd.

CAMBI, NENAD 1976., Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali. – IX kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972. Materijali 12, 239-282, Zadar.

CAMBI, NENAD 1978., Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia. *Atti del IX congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma 21-27 settembre 1975*, vol. 2, 141-156, Roma.

CAMBI, NENAD 1980., Antička Narona - urbanistička topografija i kulturni profil grada. *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup Metković 4.-7. X. 1977.*, 127-153, Split.

CAMBI, NENAD 1985., Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 24 (11), (1984/1985), 33-59, Zadar.

CAMBI, NENAD 1989., Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia. *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986)*, 2389-2440. École française de Rome Pontificio instituto di archeologia cristiana. Rome.

CAMBI, NENAD 2002., *Antika*. Zagreb.

CAMBI, NENAD 2007., Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost. *Dalmatinska Zagora - nepoznata zemlja: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 4. rujna - 21. listopada 2007.*, 77-93, Zagreb.

CHEVALIER, PASCALE 1996.a, *Salona 2. Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.). Tome 1 - Catalogue*. Collection de l'École française de Rome 194/2, Rome - Split.

CHEVALIER, PASCALE 1996.b, *Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.). Tome 2 - Illustrations et conclusions*. Collection de l'École française de Rome 194/2, Rome, Split.

ČAČE, SLOBODAN 1993., Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina. *Diadora. Glasilo Arheološkoga muzeja u Zadru* 15, 347-440.

ČREMOŠNIK, IRMA 1965., Rimska vila u Višićima. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 20, 147-260.

ČREMOŠNIK, IRMA 1974., Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku. *Opvscvla Iosepho Kastelic sexagenario dicata. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani* 14/15, 243-248.

ČREMOŠNIK, IRMA 1984., *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.

DODIG, RADOSLAV - ŠKEGRO, ANTE 2008., Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni. *Povijesni prilozi / Historical Contributions* 35, 9-23, Zagreb.

DRAČEVAC, ANTE 1987., Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu. *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog stona*, 77-90, Ston.

DYGGVE, EJNAR - VETTERS, HERMANN 1966., *Mogorjelo ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien*. Wien.

EGGER, RUDOLF 1926., *Forschungen in Salona. Bd. II. Der altchristliche Friedhof Manastirine. Nach dem Materiale Fr. Bulić bearbeitet von Rudolf Egger*. Wien.

FARLATI, DANIELE 1751., *Illyrici sacri tomus primus. Ecclesia Salonitana ab eius exordio usque ad saeculum quartum aerae Christianae*. Auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu. - Venetiis.

FARLATI, DANIELE 1765., *Illyrici sacri tomus tertius. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu. Venetiis.

FISKOVIĆ, IGOR 1965., Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 65-67 (1963.-1965.)*, 141-167, Split.

FISKOVIĆ, IGOR 1980., O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja. *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup, Metković, 4.-7. listopada 1977.*, 213-256, Split.

GOLUŽA, BOŽO 1998., *Povijest Crkve*. Mostar.

GUNJAČA STJEPAN 1973., *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika)*. Zagreb.

IVANIŠEVIĆ MILAN 1994., Povijesni izvori. *Salona christiana*, 105-195, Split.

JARAK, MIRJA 2005., Questions concerning christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia. *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije Zagreb, 6.-8. XI. 2003.*, 304-314, Zagreb.

JELIČIĆ, JASNA - NIKŠIĆ, GORAN 1981., Konzervacija ranokršćanske crkve u Ublima na Lastovu. *Godišnjak za zaštitu spomenika kulture Hrvatske 6-7 (1980.-1981.)*, 57-61, Zagreb.

KAPITANOVIĆ, VICKO 2006., *Rimski Ilirik u odrazu kršćanske književnosti*. Split.

KATIČIĆ, RADOŠLAV 1998., *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb.

KLAIĆ, NADA 1967., *Historia salonitana maior*. Beograd.

KOVAČIĆ, SLAVKO 2008., Pitanje početka salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća. *Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14.-15. svibnja 2004.*, 17-40, Split.

KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, IVAN 1874., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom 1. (503.-1102.)*. Zagreb.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, BRUNA 1998., Honorius Iunior, Salonitanae urbis episcopus. Essai sur la Dalmatie de son temps. *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju / Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae, Split - Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994.)* 2, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Supl. 87-89, Studi di antichità christiana pubblicati a cura del Pontificio istituto di archeologia cristiana 54, 997-1002, Split, Città del Vaticano.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, BRUNA 2003., Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata. *Povijest Hrvata. Prva knjiga. Srednji vijek*, 5-38, Zagreb.

MANDIĆ, DOMINIK 1935., Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća. *Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata* 5, 1-98, Zagreb.

MANDIĆ, DOMINIK 1957., Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsenterensis? *Dobri pastir. Revija Udruženja katoličkih svećenika BiH* 8, 65-68, Sarajevo.

MANDIĆ, DOMINIK 1959., Ponovno o sjelu biskupije Sarsenterensis. *Dobri pastir. Revija Udruženja katoličkih svećenika BiH* 9, 71-77, Sarajevo.

MANDIĆ, DOMINIK 1963.a, Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsiterensis? *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, 19-23, Rim.

MANDIĆ, DOMINIK 1963.b, Ponovno o sjelu biskupije Sarsiterensis? *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, 24-31, Rim.

MANDIĆ, DOMINIK 1963.c, Sv. Venancij ili sv. Dujam prvi biskup i osnivač solinsko-splitske biskupije? *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, 1-18, Rim.

MARCONI, PIRO 1934., Antichità di Lagosta. Disegni e rilievi dell'architetto L. Leporini. *Bullettino della Commissione archeologica comunale* 62, 3-27, Roma.

MARDEŠIĆ, JAGODA 2008., Stanje poznavanja episkopalnoga centra u Saloni s osvrtom na nova istraživanja. *Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14.-15. svibnja. 2004.*, 317-330, Split.

MARIANOVIĆ, IVANA 1990., Prilog datiranju nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 45, 109-136.

MARIN, EMILIO 1988., *Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada*. Zagreb.

MARIN, EMILIO 1993., Kristionica u Naroni od V. stoljeća do vremena Domagoja? *Kačić. Zbornik fra Karla Jurišića* 25, 361-368, Split.

MARIN, EMILIO 1994., Civitas splendida Salona: geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone. *Salona Christiana*, 9-104, Split.

MARIN, EMILIO 1995., Sv. Vid de Naronā: un exemple désormais établi pour la discontinuité. - *Orbis Romanus Christianusque (Mélanges Noël Duval)*, 265-275, Paris.

MARIN, EMILIO 1997., *Ave Naronā*. Zagreb.

MARIN, EMILIO 1998.a, Naronā - basilique et baptistère paleochrétiens de Sv. Vid. *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju / Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae, Split - Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994.)* 3, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Supl.* 87-89, Studi di antichità cristiana pubblicati a cura del Pontificio istituto di archeologia cristiana 54, 475-506, Città del Vaticano, Split

MARIN, EMILIO 1998.b, Naronā vom 6. bis zum 9. Jahrhundert. Domum tuam dilexi. *Miscellanea in onore di A. Nestori. Studi di antichità cristiana LIII*. Città del Vaticano, 1998., 543-560.

MARIN, EMILIO 1998.c, *Salona Naronā: razgovori*. Sarajevo, Sinj.

MARIN, EMILIO 1998.d, Sv. Vid. Starokršćanska bazilika i krstionica Narone, srednjovjekovno groblje, novovjekovna crkva. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 87-89 (1994.-1996.), 9-94.

MARIN, EMILIO 1999., *Naronā Vid kod Metkovića*. Metković, Split.

MARIN, EMILIO 2002., Erešove bare villa suburbana iz 3. st. i starokršćanska crkva iz 7. st. u Naroni. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 94, 9-80.

MARIN, EMILIO 2003., Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988.-2001. *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve. Znanstveni skup Metković, 6.-9. listopada 2001.*, 11-50, Zagreb, Metković, Split.

MARIN, EMILIO et alii 1999., *Naronā*. Zagreb, Opuzen.

MARIN, EMILIO i suradnici 2004., *Augusteum Narone. Splitska siesta naronskih careva*. Split.

MARIN, EMILIO 2007., Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krstionici. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 251-256, Zagreb.

MATANIĆ, ATANAZIJE G. 1969., Venanzio di Delminium. *Bibliotheca Sanctorum, tom 12*, col. 978-979, Roma.

MIGOTTI, BRANKA 1995., Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 34(21) (1994./1995.), 113-144, Zadar.

MIGOTTI, BRANKA 2008., Tragovi starokršćanskih bazilika na salonitanskom području izvan same Salone. *Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14.-15. svibnja. 2004.*, 351-416, Split.

MILETIĆ, NADA 1962., Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 17, 153-157.

PAŠKVALIN, VELJKO 1995., Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja. *Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom. 'Crtajte granice ne precrtajte ljude'*, 755-781, Sarajevo, Bol (Brač).

PAŠKVALIN, VELJKO 2003.a, Arheološki nalazi iz Mogorjela kod Čapljine. *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve. Znanstveni skup Metković, 6.-9. listopada 2001.*, 253-266, Zagreb, Metković, Split.

PAŠKVALIN, VELJKO 2003.b, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo.

PATSCH, CARL 1904., Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Sechster Teil. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 9, 171-301, Wien.

PATSCH, KARLO 1902., Pojedini nalazi iz rimskog doba. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 14, 1-16.

PETRINEC, MAJA - ŠEPAROVIĆ, TOMISLAV - VRDOLJAK, BONO MATO 1999., *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu.* Split.

PULJIĆ, IVICA - ŠKEGRO, ANTE 2006.a, Sarsenterska biskupija. *Povijesni prilozi / Historical contributions* 30, 7-50, Zagreb.

PULJIĆ, IVICA - ŠKEGRO, ANTE 2006.b, The Diocese of Sarsenterensis. *Arheološki vestnik* 57, 219-241, Ljubljana.

RAČKI, FRANJO 1894., *Thomas Archidiaconus: Historia salonitana. Scriptores, vol. 3.* Zagrabiae.

TRIBAREVIĆ NIKOLIĆ, IVANKA 1998., Genesis and formation of a complex type of church using early christian churches in Hercegovina as examples. *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju / Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae, Split - Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994.)* 3. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Supl. 87-89, Studi di antichità christiana pubblicati a cura del Pontificio istituto di archeologia cristiana 54, 693-714, Split, Città del Vaticano.

SERGEJEVSKI, DIMITRIJE 1961., Bazilika u Mokrom. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 15-16 (1960.-1961.), 211-228.

ŠANJEK, FRANJO 1991., *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.)*, Zagreb.

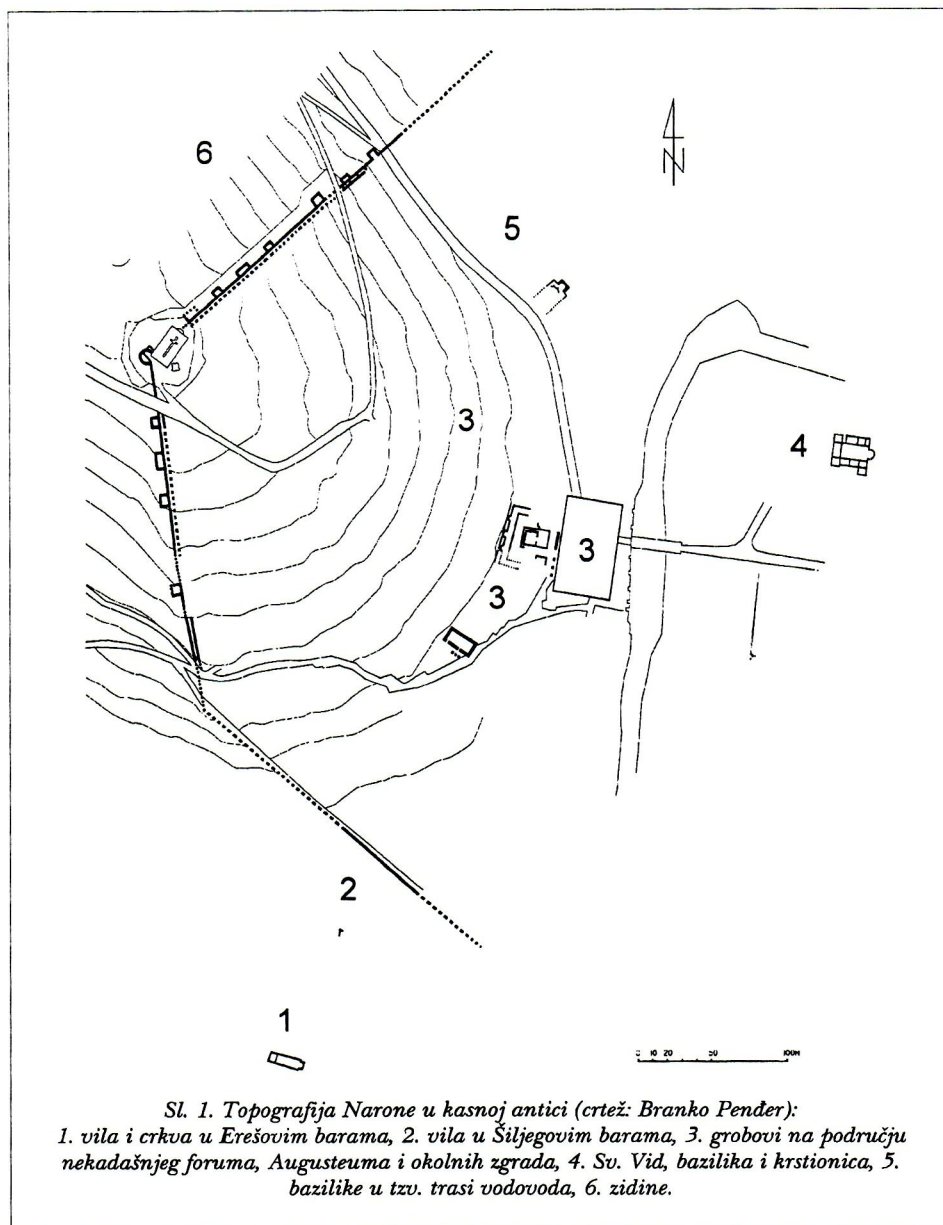
ŠANJEK, FRANJO 1996., *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.)*, Zagreb.

ŠANJEK, FRANJO 1997., Crkva i kršćanstvo. *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, sv. I., srednji vijek (VII.-XII. stoljeće) rano doba hrvatske kulture*, 217-236, Zagreb.

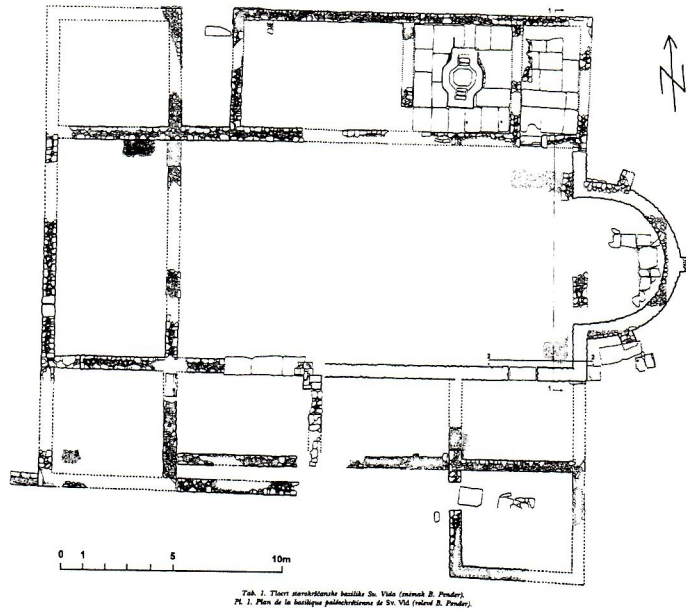
ŠIŠIĆ, FERDO 1914., *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest 1. (do god. 1107.). Uvod, natpisi i isprave.* Zagreb.

- ŠKEGRO, ANTE 1999., *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- ŠKEGRO, ANTE 2007.a, Ludrumska biskupija (*Ecclesia Ludroensis*). *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 21, 59-92, Mostar.
- ŠKEGRO, ANTE 2007.b, Problem Ludrumske biskupije. *Bosna franciscana* XV/26, 197-220, Sarajevo.
- ŠKEGRO, ANTE 2007.c, The Diocese of Ludrum (*Ecclesia Ludroensis*). *Povijesni prilozi / Historical contributions* 32, 9-24, Zagreb.
- ŠKEGRO, ANTE 2008.a, Mukurska biskupija (*Ecclesia Muccuritanica*). *Povijesni prilozi / Historical Contributions* 34, 9-26, Zagreb.
- ŠKEGRO, ANTE 2008.b, The Diocese of Muccurum (*Ecclesia Muccuritanica*) in Dalmatia. *Arheološki vestnik* 59, 291-303, Ljubljana.
- ŠKEGRO, ANTE 2008.c, Tobažnja Delminijska biskupija. The Alleged Diocese of Delminium. - *Opuscula archaeologica* 31 (2007) 2008, 283-302, Zagreb.
- TOMASCHEK, WILHELM 1880., *Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-Gora und angrenzenden Gebiete. Separatabdruck aus Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft*, 497-528, Wien.
- TRUHELKA, ĆIRO 1892., Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 4, 340-365.
- TRUHELKA, ĆIRO 1893., Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegowina. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 1, 273-302.
- TRUHELKA, ĆIRO 1931., *Starokršćanska arheologija*. Zagreb.
- VIDOVIĆ, MILE 1996., *Povijest Crkve u Hrvata*. Split.
- VRDOLJAK, BONO MATO 1990., Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna. *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., (18) 1988., 119-194, Split.
- VUČIĆ, JAKOV 1998., Prilog poznavanju ranokršćanske sakralne topografije u antičkoj Naroni. *Obavijesti. Hrvatsko arheološko društvo* XXX/3, 102-105.
- VUČIĆ, JAKOV 2003.b, Ranokršćanska kamena plastika Narone. *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve. Znanstveni skup Metković, 6.-9. listopada 2001.*, 199-214, Zagreb, Metković, Split.
- VUČIĆ, JAKOV 2005.a, *Ecclesia Naronitana / Prostor i granice. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, 159-170.
- ZEILLER, JEAQUES 1906., *Les origines chrétiennes dans la province Romaine de Dalmatie*. Paris.
- ZEILLER, JEAQUES 1918., *Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'Empire Romain*. Paris.

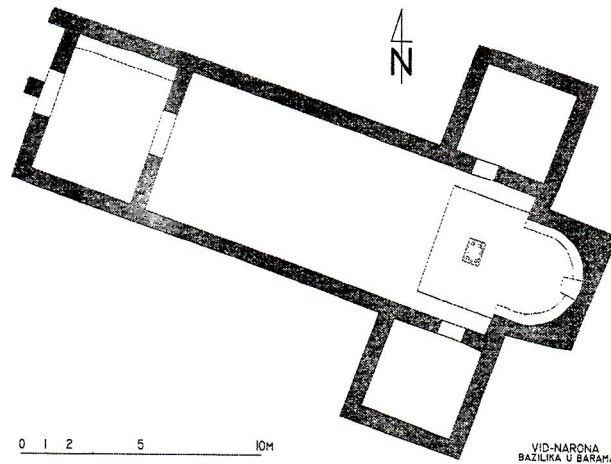
Prilog - slike

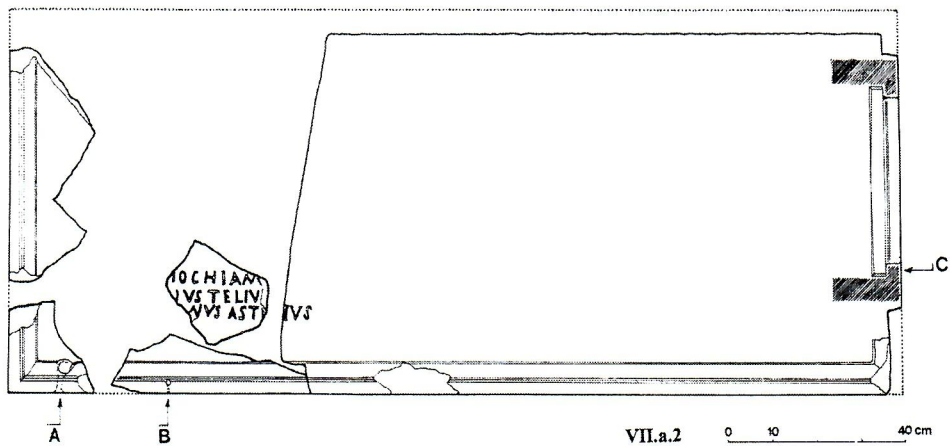
Sl. 1. Naronitanske bazilike (prema Marinu).
Fig. 1. Naronitan basilicas (according to Marin).

Sl. 2. Bazilika ispod crkve sv. Vida (prema Marinu).
 Fig. 2. Basilica under St. Vitus' church (accordin to Marin).

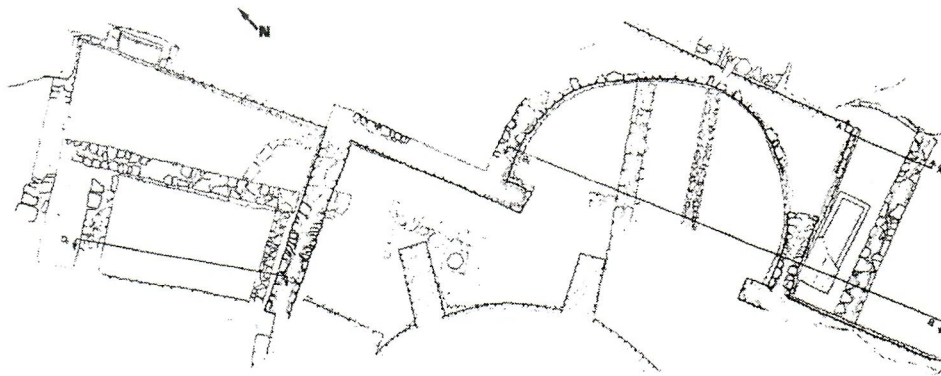
Sl. 3. Bazilika u Erešovim barama (prema Marinu).
 Fig. 3. Basilica on the Erešove bare site (accordin to Marin).

Sl. 4. Ulomci pluteja sa Kapljuča (Salona).
 Fig. 4. Tombstone fragments from Kapljuč (Salona).

Sl. 5. Delmatsko ozemlje (prema Šašel-Kos).
 Fig. 5. Territory of Delmatae (according to Šašel-Kos).

Sl. 6. Tragovi dviju bazilika s trase vodovoda Prud-Pelješac-Korčula (prema Buškariolu).

Fig. 6. Remains of two basilicas from the trace of water supply line Prud-Pelješac-Korčual (according to Buškariol).

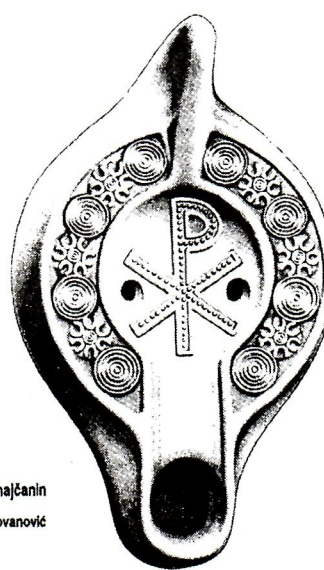

Sl. 7a. Ranokršćanska svjetiljka (lucerna) sa Mogorjela (prema Marijanović).

Fig. 7a. Early Christian lamp (lucerna) from Mogorjelo (according to Marijanović).

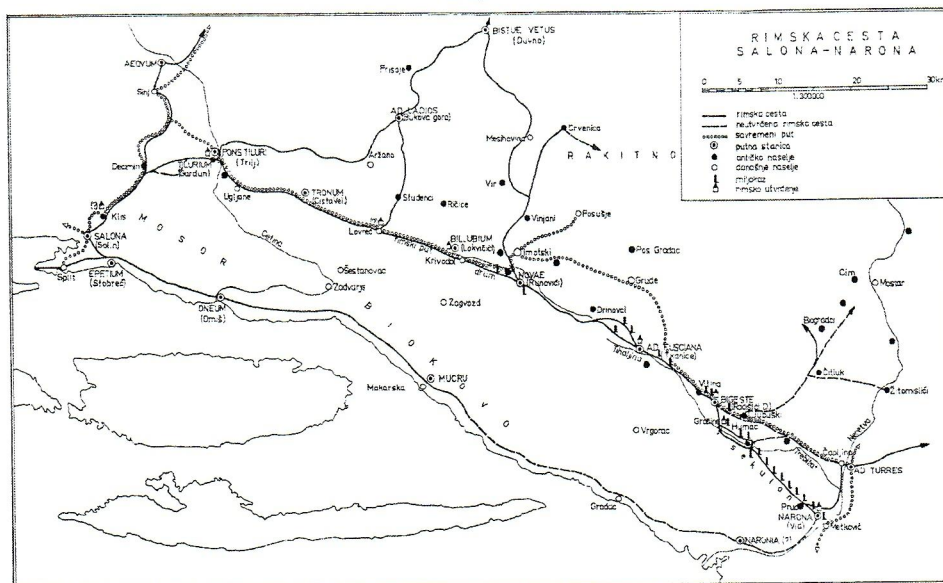

Crtez: N. Čmajčanin
Foto: M. Radovanović

Sl. 7b. Ulomak i rekonstrukcija ranokršćanske svjetiljke (lucerna) sa Mogorjela kod Čapljine (prema Marijanović).

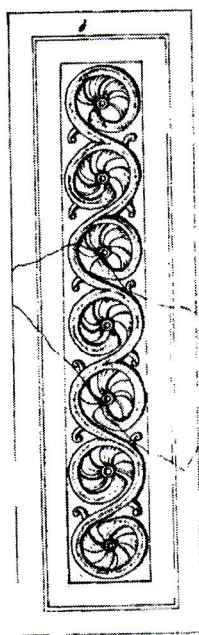
Fig. 7b. Fragments and reconstructions of early Christian lamp (lucerna) from Mogorjelo near Čapljina (according to Marijanović).

KARTA 1.
Rimska cesta SALONA—NARONA s vicinalnim putovima i naseljima

(Crtao: int. arh. Aleksandar Ninković)

Sl. 8. Rimska cesta Salona-Narona s vicinalnim priključcima (prema Bojanovskom).
Fig. 8. Roman road Salona-Narona with the rural routes (according to Bojanovski).

Sl. 9a.
Rekonstrukcija virovitog ukrasa iz bazilike u Žitomisliću - Mostar (prema Anđeliću).
Fig. 9a.
Reconstruction of so-called whirling rosette ornamentation from basilica in Žitomislići - Mostar (according to Anđelić).

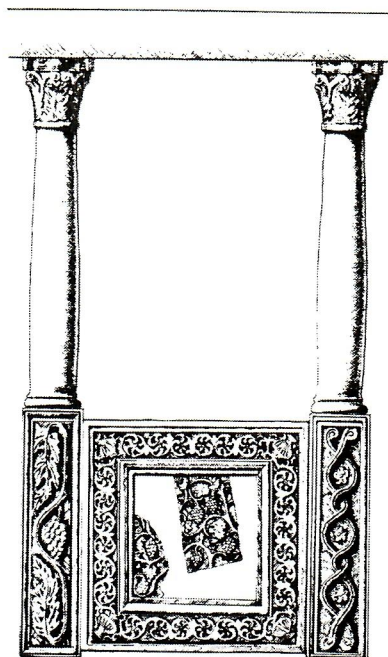
Sl. 9b. Viroviti ukras iz bazilike u Mokrom - Široki Brijeg (prema Glavašu).

Fig. 9b. So-called whirling rosette ornamentation from basilica in Mokro - Široki Brijeg (according to Glavaš).

Sl. 9c. Viroviti ukras iz bazilike na Podgradini-Rešetarica (Buško Blato) (prema Vrdoljaku).

Fig. 9c. So-called whirling rosette ornamentation from basilica in Podgradina-Rešetarica (Buško Blato) (according to Vrdoljak).

Sl. 9d. Rekonstrukcija virovitog ukrasa iz bazilike u Han-Potocima kod Mostara (prema Basleru).

Fig. 9d. So-called whirling rosette ornamentation from basilica in Han-Potoci - Mostar (according to Basler).

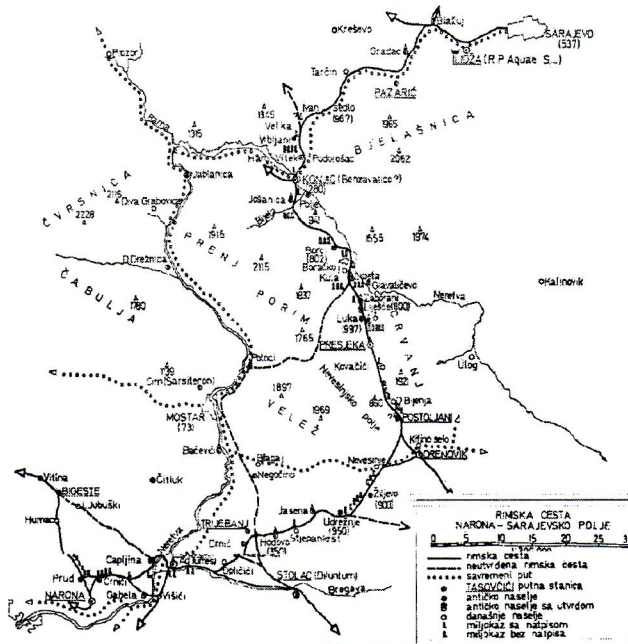

Sl. 9e. Viroviti ukras iz bazilike u Bogdašićima - Šuica (Tomislavgrad) (prema Truhelki).

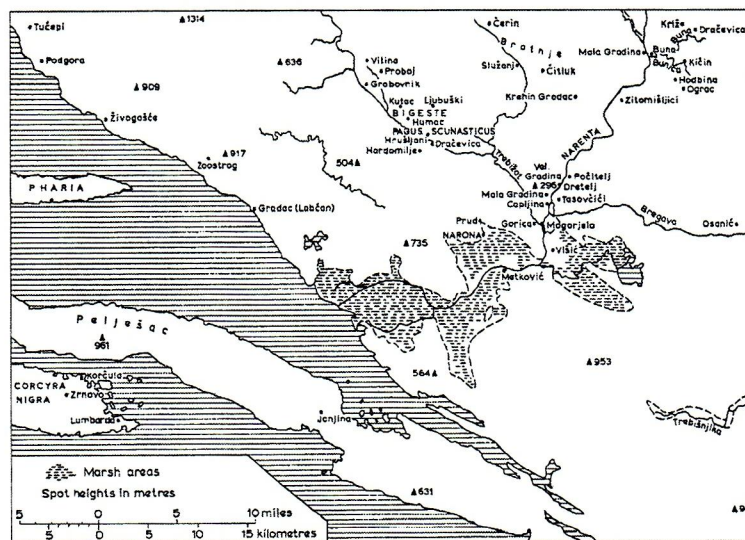
Fig. 9e. So-called whirling rosette ornamentation from basilica in Bogdašići - Šuica (Tomislavgrad) (according to Truhelka).

Sl. 9f. Ulomak virovitog ukrasa sa Karaule - Tomislavgrad (prema Patschu).
Fig. 9f. Fragment of so-called whirling rosette ornamentation from Karaula - Tomislavgrad (according to Patsch).

Sl. 10. Rimske komunikacije Narona - sjeverna Hercegovina (prema Bojanovskom).
Fig. 10. Roman roads Narona - Northern Hercegovina (according to Bojanovski).

Sl. 11. Neretvanske močvare u kasnoantičko doba (prema Wilkesu).
Fig. 11. The Neretvan marshes in the Late Roman period (according to Wilkes).